

Laatste foto van de familie Katz, Elli met strik.

1943 – Onderduiken

Een hoofdrol voor Elli

Arend van Dam

Elli was negen toen ze drie keer op rij uit logeren ging. Een keer voor twee dagen. Een keer voor twee maanden. En de derde keer voor de rest van haar leven.

Even dacht Elli dat haar logeerpartij niet door zou gaan. Ze had luizen! Elli's moeder wilde het ongedierte te lijf gaan met de schaar.

‘Nee, mammié,’ smeekte Elli. ‘Niet mijn mooie krullen!’

Moedig doorstond ze het geweld waarmee haar moeder de luizenkam gebruikte. ‘Zo kan ik je toch niet laten gaan,’ mopperde ze.

Elli wist wat haar moeder bedoelde. Net als haar broertje Jaap en haar zus Bertha zou ze door iemand worden opgehaald.

Jaapje verdween op 7 maart. Door het raam op de eerste verdieping keek Elli hem na. De vrouw die Jaapje tegen zich aangedrukt hield, liep met snelle passen de Nieuwe Prinsengracht af.

De dag daarna werd Bertha opgehaald. Al de hele dag stond haar koffertje klaar. Bertha had haar mooiste jurk aangedaan. En een strik in haar haar.

‘Bertha, pak je jas eens van de kapstok,’ hoorde Elli haar moeder zeggen.

Even later keek ze toe hoe de gele ster heel voorzichtig van Bertha's jas werd losgetornd.

'Mammie, waarom...?'

'Elli, je moet niet zo veel vragen stellen. Bertha heeft de ster nu niet meer nodig.'

Toen de bel ging, stond Bertha op, deed haar sterloze jas aan en zei: 'Nou, dan ga ik maar.'

Het was een afscheid zonder afscheid. De vrouw die voor de deur stond, was een andere dan die Jaapje meenam.

Elli wist dat haar beurt ook zou komen. Maar ze wist niet wanneer.

Een week later was Elli nog steeds niet opgehaald. Ze dacht dat het te maken had met de luizen. Iedereen had luizen. Maar misschien waren die van haar bijzonder.

Op 19 maart zag Elli haar jas op de tafel in de woonkamer liggen. De Jodenster lag ernaast. Op de plek waar de ster had gezeten was de jas niet verschoten, zodat er nog steeds een stervorm zichtbaar was.

Elli wist wat er ging gebeuren. In de gang stond haar tas klaar. De tas was groot genoeg voor een lange broek, een jurk, wat ondergoed en een paar sokken.

'Mammie, kan ik niet wat meer kleren meenemen?'

Haar moeder schudde het hoofd. 'Dat valt te veel op.'

Elli begreep wel dat het logeren iets met de oorlog te maken had. Die rotoorlog maakte bijna alles onmogelijk. Joden mochten niet naar het zwembad. Niet naar de bioscoop. Niet naar een gewone school. Dus, voor Elli geen balletlessen meer. Geen bezoeken aan de bibliotheek. Geen uitstapjes naar de dierentuin. Joden mochten geen gebruikmaken van de tram. Om ergens te komen, moest er worden gelopen. 'Weet je wat?' zei Elli's vader dan terwijl hij op haar twee benen wees. 'We nemen gewoon lijn 2.'

Elli ging voor het kamerraam staan zodat ze over de gracht

kon uitkijken. Haar vader kwam naast haar staan en legde zijn hand op haar schouder.

‘Elli...’

‘Ja, pappie?’

‘Zal je goed luisteren naar die mevrouw?’

‘Ja, pappie.’

‘Zie het maar als een toneelstukje. Daar ben je toch heel goed in?’

Elli knikte. Ze speelde soms toneel met de kinderen van school. Haar moeder was een echte acteur. Soms mocht Elli mee naar de repetities. Op een dag speelde haar moeder een verdrietige scène waarin ze plotseling in tranen moest uitbarsten. Elli schrok. Ze wist dat haar moeder een rol speelde. ‘Je weet toch dat het geen echte tranen waren?’ vroeg haar moeder achteraf. Dat wist Elli. Toch was ze ervan geschrokken dat het verschil tussen echt en onecht zo klein was.

Eindelijk ging de bel. De vrouw die voor de deur stond was weer een andere vrouw dan die van Jaapje en die van Bertha. Ze zag eruit als een dame, maar misschien was ze nog maar een meisje, een studente van een jaar of twintig.

‘Ga je mee?’ klonk het uitnodigend.

Elli deed haar jas aan. De jas met de capuchon. De jas zonder ster. Ze keek naar haar vader. Hij knikte. Ze keek naar de roodomrande ogen van haar moeder. Een kus. Nog een kus.

‘Ga maar,’ zei Elli’s moeder.

Maar Elli bleef stokstijf staan. Hoe kon ze nou zonder ster naar buiten gaan? Dat was toch streng verboden?

Het meisje deed een paar stappen naar voren en pakte Elli’s hand.

‘Kom.’

Elli liet zich meenemen.

Enmaal op de gracht trok ze haar hand los. Ze was geen klein kind meer!

‘We nemen de tram,’ zei het meisje.

‘Ik mag niet met de tram,’ flapte Elli eruit.

‘Maak je maar geen zorgen,’ klonk het naast haar. ‘Met mij erbij is het veilig.’

Elli maakte zich zo klein mogelijk. Ze legde haar hand op de plek waar voor iedereen zichtbaar was dat daar een ster had gezeten.

In de tram boog het meisje zich naar haar toe. ‘Luister goed,’ zei ze. ‘Vanaf nu heet je niet langer Elli Katz, maar Elly ten Cate. Elly met een y. Je woont in Den Haag. In de Segbroekstraat. Net als heel veel andere kinderen in Den Haag word je naar Friesland gestuurd om een beetje op krachten te komen. Dat soort kinderen worden wel hongerevacués genoemd. Snap je dat? Je bent een bleekneusje uit Den Haag. En je naam is Elly ten Cate.’

‘Elly ten Cate,’ herhaalde Elli. En ze begreep dat haar leven langzaam veranderde in een toneelstuk. Ze zou haar best doen om haar rol zo goed mogelijk te vervullen. Ze begreep ook dat op de een of andere manier haar leven ervan afhing. En ook dat de jonge vrouw die naast haar zat haar eigen leven in gevaar bracht door in gezelschap van Elly met een y te verkeren.

Ze namen de trein naar Enkhuizen.

‘Kijk, de boot ligt al klaar,’ zei het meisje toen ze over het perron in de richting van de haven wandelden. ‘Leuk, hè? Je hebt vast wel zin in een boottochtje.’

Elli keek naar het eindeloze water van het IJsselmeer. De zon scheen uitbundig.

Op de boot deelden ze de boterhammen die het meisje had meegenomen. Elli voelde zich steeds ellendiger worden.

‘Dat kind is zeeziek,’ zei iemand.

Maar Elli was niet ziek. Ze wilde naar huis.

In Stavoren stapten ze van boord. Het meisje keek zoekend om zich heen.

Toen pakte ze plotseling Elli's hand en nam haar mee naar een man die naast zijn fiets stond alsof hij iemand stond op te wachten.

'Dit is Elly,' zei het meisje tegen de man. En tegen Elli: 'Je bent een dapper kind. Ik hoop dat je het fijn zult hebben hier.'

De man bond Elli's tas vast op de bagagedrager van zijn fiets. Hij tilde Elli op de stang.

'Zit je goed?' vroeg hij. Toen zette hij er flink de vaart in.

Al zwoegend in de Friese wind riep hij in haar oor: 'Ik heet Rinke. Rinke de Boer. En jij?'

'Elly, Elly ten Cate,' riep Elli terug.

Na een dik uur fietsen, twee houten billen en slapende benen, kwamen ze aan in het dorp Sondel.

'Het is maar tijdelijk,' zei Rinke.

Elli werd hartelijk ontvangen door het gastgezin. Ze kwam terecht in een piepkleine woonkamer achter een rommelig winkeltje. De gastouders zetten haar een bord dampende aardappelen met groente voor. Hun kleine kinderen kletsen honderduit. Maar Elli verstond er geen woord van. Toen ze hun borden hadden leeggegeten, schraapten de kinderen zorgvuldig de laatste restjes aangekoekte aardappel van hun bord. Daarna werd er op diezelfde borden pap gedaan. Zo had Elli nog nooit pap gegeten.

Na het eten deed de winkelier de deuren van een kast open en gebaarde Elli dat ze in de kast moest kruipen.

Elli versteende. Werd ze opgesloten in een kast?

'Toe maar,' zei de winkelier. 'Zo slapen we hier allemaal.'

Elli deed geen oog dicht.

Gelukkig stond twee dagen later Rinke weer voor de deur.

'Ga je mee, schoonheid?' zei hij vrolijk.

Nagekeken door de onverstaanbare kinderen bracht Rinkes fiets haar nog verder van Stavoren. En dus nog verder van huis. Van mammie, pappie, Bertha en Jaapje. Elli bereidde

zich voor op een lange tocht, maar een kwartiertje later stopte Rinke voor een huis in het dorp Wijckel.

‘Wikkel,’ zei Rinke.

‘Welkom in ons huis, Elli,’ zei de vrouw die opendeed.

Elli keek om zich heen. Overal kastdeuren. Gelukkig bracht de vrouw haar naar een kamertje op zolder.

‘Hoe laat ben je gewend om naar bed te gaan?’ vroeg de vrouw vriendelijk.

Om zeven uur, wilde Elli zeggen. Maar ze bedacht zich en zei: ‘Om halfacht, mevrouw.’ In een leven dat veel weg had van een toneelstuk, was het mogelijk om af en toe zelf de tekst te herschrijven.

In het zolderkamertje zat een klein steekraampje. Door dat raampje had Elli zicht op de blauwe hemel. ’s Nachts werd de nacht inktzwart en verscheen er boven haar hoofd een kleine, vierkante sterrenhemel. Hoe klein hij ook was, het was dezelfde sterrenhemel als die in Amsterdam voor haar ouders zichtbaar was. Ze was niet alleen.

‘Vertel eens iets over jezelf, Elli?’ vroeg de vrouw.

‘Ik heet Elly,’ zei Elli. ‘Elly met een y. Elly ten Cate. Ik kom uit Den Haag. We wonen in de Segbroekstraat. Veel kinderen in Den Haag hebben honger. En daarom...’

‘Ach, meisje,’ zei de vrouw. ‘Dat hoeft hier helemaal niet. Bij ons mag je zijn wie je bent. Hier ben je veilig.’

Er was weinig te doen voor Elli in Wijckel. Ze verveelde zich. En waar verveling is, krijgt heimwee de overhand. Meestal zat Elli stil te lezen. Soms trok ze er alleen op uit. Dan wandelde ze een stukje het dorp in. Of ze liep een stukje een paadje tussen de weilanden af. Ze keek naar de traag bewegende koeien. En ze dacht aan pirouettes, salto’s en radslagen.

Op een dag nam ze een kijkje in de stal achter het huis.

‘Ah, daar hebben we Elli,’ zei een van de knechten. ‘Elli uit Den Haag.’

‘Heb je het hier wel een beetje naar ’t zin?’ vroeg de andere knecht.

‘Ja, best wel,’ zei Elli.

De mannen begonnen weer te scheppen.

Terwijl een van de knechten met een kruiwagen vol mest langs haar reed, vroeg hij nieuwsgierig: ‘Zeg, Elli, hoe heet je vader dan?’

‘Samuel,’ zei Elli.

‘En je moeder?’

‘Esther,’ antwoordde Elli naar waarheid.

‘Zie je wel!’ riep de andere knecht uit. ‘Je bent een Jodinne-tje. Dat dachten we al. Zo’n meisje met van die zwarte krullen...’

Elli rende weg. Ze voelde zich betrap.

Nog diezelfde avond begon Elli te beseffen dat haar toneelstuk niet compleet was. Gewone Hollandse ouders heten Gerrit en Heleen. Of Joop en Petra. Nooit Samuel en Esther.

Er werd indringend met Elli gepraat.

‘Nu de knechten weten wie je bent...’

‘Je kunt hier niet blijven.’

‘De buurman is een echte NSB’er.’

‘De gevolgen zijn niet te overzien als hij...’

‘Rinke de Boer heeft een nieuw adres voor je gevonden.’

‘Maar officieel ga je terug naar huis.’

Elli kon haar oren niet geloven. Het begon te juichen bij haar vanbinnen. Naar huis! Naar huis!

‘Naar Den Haag, dat snap je toch wel? Naar de Segbroekstraat. Want voor de mensen hier ben je nog steeds een hongerevacué. De mensen in het dorp moeten ervan overtuigd worden dat je genoeg bent opgeknaapt om weer naar huis te gaan. Dat geldt zeker voor de buurman. Hij heeft gedreigd ons aan te geven bij de Duitse politie.’

Elli begreep het. Ze was gekomen als bleekneusje. Nu ze

van het script was afgeweken, had ze zich verraden. En daarom moest ze binnen haar eigen toneelstuk terug naar haar niet-bestaande huis, naar haar niet-bestaande ouders in Den Haag.

‘Ga je mee?’ vroeg Rinke. Hij bond haar tas weer vast op de bagagedrager.

De tocht ging dit keer naar een dorpje aan het Tjeukemeer: Oosterzee. Nog verder van Stavoren. Nog verder van Amsterdam.

Het laatste stuk van de rit ging over een smal fietspad dat langs een vaart liep. Even was Elli bang in het water van de Gietersevaart te belanden, want Rinke wist de fiets maar net in het goede spoor te houden.

Vlak voor de brug stopte Rinke bij een huis met het nummer 5.

‘We zijn er,’ zei hij.

En Elli wist wat dat betekende. Een nieuw leven met vreemde mensen. Nieuwe gewoontes. Dankbaar zijn. Tranen verbergen. Doen alsof. Wachten, wachten, wachten...

In Oosterzee wachtte Elli een verrassing. Ze mocht naar school. Ze kreeg een plaatsje in de klas bij meester Boeienga. Ze kreeg twee vriendinnen: Anneke en Aaltje.

Haar nieuwe pleegouders noemde ze Omke en Meuke. Dat nam ze over van Wopke, de jongen die er vaak logeerde. De eerste dag zag ze Wopke aan voor de zoon des huizes. Maar Gosse en Hendrikje Kuipers hadden geen kinderen. Wopke was de zoon van Hendrikjes zus. Die zus was ernstig ziek. En daarom verbleef Wopke doorgaans bij zijn oom en tante. Of in het Fries: bij zijn omke en meuke.

Omke en Meuke deden ongelooflijk hun best om het Elli naar de zin te maken. Elli deed ontzettend haar best om te verbergen dat ze zich niet thuis voelde in het Friese dorp. Ze was een vreemde. Ze was anders. Friese meisjes droegen geen

Elli met haar pleegouders en Wopke.

lange broeken. Friese kinderen hadden geen jassen met een capuchon. Friese kinderen hadden geen zwarte krullen.

De school van meester Boeienga was een gereformeerde school. De kerk waar ze elke week met Omke en Meuke naartoe ging, was een gereformeerde kerk. Thuis werd elke dag gebeden voor het eten begon en gedankt als het eten op was. Dan werd er uit de bijbel voorgelezen. Zo leerde Elli alles over het wonderlijke leven van de zoon van God: Jezus. Het waren mooie verhalen. Elli nam de verhalen van het gereformeerde geloof voor lief. Hoe anders ze ook waren dan de verhalen die ze van thuis kende. Niet dat er thuis veel aandacht voor het geloof was. Thuis in Amsterdam had ze nog nooit een synagoge vanbinnen gezien.

Thuis!

Thuis!

Thuis bleef een open wond. Een wereld waar ze niet met Omke en Meuke over kon praten.

‘Vertel eens iets over thuis?’ vroeg Meuke.

‘Vroeger zat ik op ballet,’ zei Elli.

‘Dansen?’ zei Omke. ‘Dansen daar doen we hier niet aan. Dansen, dat doen de mensen in het café.’

‘O, wat verschrikkelijk toch,’ zei Meuke. ‘Dansen is van de duivel.’

Vanaf die dag sprak Elli niet meer over Amsterdam. Niet meer over haar ouders. Niet over haar grote zus en haar kleine broertje. Maar het gemis werd er niet minder om.

Neef Wopke was een wildebras. Friese jongens mochten meer dan Friese meisjes. Wopke was opstandig en soms brutaal. Als iets hem niet zinde, begon hij te schreeuwen: ‘Ik ga naar huis. Ik ga naar mijn moeder!’ Dan sprong hij op van tafel en rende de deur uit. Dan keken Omke en Meuke hem zuchtend na. ‘Hij komt wel weer terug,’ zei Omke dan. En inderdaad, een paar minuten later schoof Wopke weer aan.

Elli was jaloers op hem. Wopke kon altijd teruggaan naar zijn moeder, als hij wilde.

Of Elli wilde of niet, de tijd ging voorbij.

Elli leerde Fries spreken. Elli leerde van Aaltje en Anneke om met een poppenwagen door de straat te wandelen hoewel ze dat eigenlijk veel te kinderachtig vond.

Elli schrok er niet meer van als de dorpsgek haar nariep: ‘Elli Jood. Elli Jood!’

Dat Elli nog altijd niet veilig was, bleek toen door verzetsstrijders een NSB’er werd doodgeschoten. De man bleek een Jodenjager te zijn. Hij had een lijst op zak met namen van scholen waar Joodse kinderen in de klas zaten. De school van Elli stond op de lijst. Ongetwijfeld was de man van plan geweest al deze scholen aan te geven bij de Duitse bezetters. Was met de dood van deze man het gevaar geweken? Of waren er meer verraders die dergelijke lijsten in hun bezit hadden?

Elli mocht een paar maanden niet naar school. Hoe erg ze dat ook vond, alles was beter dan weer opgehaald worden door Rinke. Ze wilde niet weg. Niet nog een keer.

Elli betrapte zich erop dat ze de ouders van Omke soms Pake en Beppe noemde. Per ongeluk, want een echte opa en oma zouden ze nooit van haar worden. Niet zolang haar eigen familie nog leefde.

Na twee dagen logeren in Sondel, twee maanden in Wijckel en twee jaar in Oosterzee kwam er een eind aan de oorlog. Heel Friesland vierde feest. Elli dacht aan haar familie. Wanneer kwamen haar ouders haar weer ophalen?

‘Heer in de hemel, wij bidden u, wilt u de ouders van Elli veilig en wel terugbrengen uit de Duitse kampen?’ bad Omke.

Elli had steeds gedacht aan haar ouders als Amsterdammers. Niet als kampbewoners.

Meester Boeienga vertelde de klas wat er in Duitsland met veel Joden was gebeurd. Elli wilde er niet van horen.

Alle dagen zat Elli op haar plekje in de keuken voor het raam. Ze keek uit over het smalle pad langs de Gietersevaart. In de verte was de brug. En het kon niet anders of er kwam een moment dat haar vader en moeder over die brug naar haar toe zouden komen.

‘Luister eens, Elli,’ zei Meuke. ‘Misschien moet je er rekening mee houden dat je ouders er niet meer zijn.’

Elli schudde beslist haar hoofd. Ze bleef wachten. Als het moest, haar hele leven. Ze begreep het wel, Omke en Meuke waren blij met haar. Voor hen was ze de dochter die ze zelf nooit hadden gekregen.

Op een dag kreeg Elli bezoek van iemand van het Joods maatschappelijk werk.

‘De kans dat je ouders nog leven is vrijwel uitgesloten,’ zei de maatschappelijk werkster. ‘Het is de bedoeling dat alle Joodse pleegkinderen herplaatst worden. Voor jou gaan we op zoek naar een Joodse familie in Amsterdam.’

‘Dat wil ik niet,’ zei Elli. ‘Ik blijf hier.’

‘Weet je dat wel zeker? Wat als we je zus en je broertje vinden, dan wil je toch bij hen in de buurt wonen?’

Elli schudde haar hoofd.

De maatschappelijk werkster keek naar Omke en Meuke.

‘Mijn man en ik zouden het heel fijn vinden als Elli mag blijven,’ zei Meuke.

Omke knikte.

Elli moest een persoonlijke brief sturen aan de Commissie van Oorlogspleegkinderen.

Ze kreeg een brief terug. Er volgden nog vele brieven en vele gesprekken. Uiteindelijk kwam het verlossende woord. Elli mocht blijven.

Ze kreeg bericht dat Bertha was gevonden.

Bertha woonde nu bij een Joodse familie in Amsterdam.

Elli nam de trein en zocht haar zus op. Ze herkenden elkaar nauwelijks.

‘Wat ben jij klein!’ zei Elli.

‘Vroeger was ik groter dan jij,’ beaamde Bertha. ‘Bij mijn pleegouders kreeg ik bijna niets te eten. Ik ben blij dat ik daar weg ben. En jij?’

‘Ik heb het goed,’ zei Elli. ‘Zolang pappie en mammie er niet zijn, blijf ik daar.’

‘We hebben geen ouders meer,’ zei Bertha. ‘Die zijn dood.’

Elli deed of ze dat laatste niet had gehoord.

Samen gingen de zussen op zoek naar Jaapje. Na een paar maanden werd hij door het Rode Kruis gevonden. Jaapje was een grote Jaap geworden. De jongen was nu vier jaar. Dat hij zussen had, wist hij niet. Jaap bleef bij zijn pleegouders in Scheveningen wonen. Af en toe gingen Elli en Bertha bij hem op bezoek.

Uiteindelijk kreeg Elli een brief van het Rode Kruis. Allebei haar ouders waren in Auschwitz omgekomen.

En zo werd Elli Katz tegen wil en dank een echte Friezin. Nou ja, bijna echt.

Eigenlijk bleef Elli haar hele jeugd een rol spelen in een toneelstuk waarvoor ze zelf niet had gekozen. Ook al was ze niet geïnteresseerd in koeien, niet in gras, niet in bomen en planten, ze volgde een opleiding in de landbouw – dat lag voor de hand in Friesland.

Toen ze er groot genoeg voor was, begon ze haar eigen beslissingen te nemen. Ze trouwde en kreeg vier dochters. Ze volgde een gymnastiekopleiding en ging lesgeven in jazzgymnastiek. Niemand kon haar nog vertellen wie ze moest zijn. Eindelijk speelde ze de hoofdrol in haar eigen leven.